

A Próféta-ábrázolások európai kultúrtörténete¹

John Tolan, a Nantes-i Egyetem neves amerikai származású történésze, a középkori mediterrán történelem szakértője korábbi sikeres művei után egy újabb széles körű érdeklődésre igényt tartó könyvet jelentetett meg, amelynek égető aktualitását nem kell külön hangsúlyoznunk. A mű az európai Mohamed-ábrázolások kultúrtörténetét vázolja fel nagy vonalakban, ám számos új, saját kutatási eredménnyel megtűzdelve, így nemcsak egy enciklopédikus igényű kézikönyvet állított össze a szerző, hanem egyéni megközelítésű tudományos munkával örvendeztette meg az olvasókat.

Tolan több korábbi művének homlokterében is a kereszténység és az iszlám középkori kölcsönhatásai és ütközőpontjai álltak. Egyik kedvenc témája a nagy és különböző vallású személyiségek találkozásai és dialógusai.² Jelen kötet bevezetőjében Goethe és Napóleon 1802. október 2-i beszélgetésének témájából kiindulva mutat rá művének fő céljára, miszerint azt igyekszik írásában megragadni, hogy Mohamed próféta mi miatt jelentős az európaiak számára. Ezt frappánsan úgy fogalmazza meg, hogy nem Mohamedről – helyesebben Muhammadról –, a történelmi szereplőről kíván értekezni, hanem arról a bizonyos Mahometről, az európai közvéleményben fennmaradt, gyakran torz és elváltoztatott, már-már fiktív személyiségről, akit hol ellenségesen, hol idealizáltan ábrázoltak az európai gondolkodók, írók és képzőművészek.

Mohamed személyisége az iszlám elterjedésétől napjainkig rendkívüli módon foglalkoztatja a kontinensünkön élők képzeletvilágát: hol gyűlöletet, hol gúnyos megvetést, hol pedig érdeklődést és csodálatot váltott ki az európaiakból. A kora újkorban különösen nagy érdeklődés övezte, köszönhetően a reformáció eszméi, az európai török háborúk eseményei és a modern nacionalizmusok hősképei hatásának. A sokarcú Próféta képe annál inkább zavaró, mivel az iszlám szent könyv, a Korán nagyon kevés adatot nyújt az életéről, és jobbra a mondásaiból a halála után jóval később összeállított Hadisz és néhány kivételes forrás segít élettörténete rekonstruálásában. Ezeket – mint például Ibn Ishāq száz évvel Mohamed halála után keletkezett és Ibn Hishām még későbbi művében fennmaradt írását – a szerző röviden bemutatja a kötet bevezetőjében. Ezt követően tömören felvázolja Mohamed életének a történelmi hitelesség szempontjából leginkább elfogadottabb állomásait és az iszlám térhódításának összefogott históriáját. Ennek során röviden vitatja néhány tudós civilizációs elméletét, mint például Marshall Hodgson *islamdom* teóriáját vagy Montgomery

1 Tolan, John: *Mahomet l'Européen. Histoire des représentations du Prophète en Occident*. Paris, Albin Michel, 2018. 442 p.

2 Például: Tolan, John: *Le Saint chez le Sultan. La rencontre de François d'Assise et de l'islam. Huit siècles d'interprétation*. Paris, 2007.

Watt *Euramerica* tézisé, amelyek a vallás és a civilizáció közötti bonyolult viszonyrendszert próbálják megmagyarázni.

A kötet első fejezetében a bálványimádó Mohamed képének kialakulását veszi górcső alá a szerző. A muszlimokat ekkor szaracénoknak tekintő európai krónikások, írók és költők – miként az egykori görögök és a rómaiak – bálványimádóknak tartották az iszlám követőit. Tolan Richard Johnson *Famous History of the Seven Champions of the Christendom* című regényének szimbolikus párbeszédével nyitja meg az általa vizsgált irodalmi példák sorát, amelyben megtalálható egyebek mellett Raoul de Caen *Gesta Tancredi* műve ugyanúgy, mint a híres Roland-ének. Mohamed próféta személye és szerepe csak nagyon homályos módon körvonalazódik a korabeli krónikák és geszták szövegeiben, és kibonthatatlanul összekeveredik az ókori görög-római istenek képeivel, vagy egyenesen azonosul a „bálvány” (mahommet) kifejezéssel, amint erre jó példát kaphatunk Jean Bodel *Jeu de saint Nicolas* című munkájában, de a jelenség igen elterjedt volt az angol nyelvterületen is. A képzőművészet is élt a Mohamed-bálvány toposzával, amint ez a párizsi Sainte-Chapelle egyik festett üveglak-ábrázolásán is látható.

A második fejezetben azokat az európai ábrázolásokat elemzi a szerző, amelyek Mohamedet olyan emberként mutatják be, aki a keresztények vallását eltorzítva eretnek hitet igyekezett meggyökeresíteni. Itt jelenik meg a Próféta azon később gyakran visszatérő képe, amely a szaracénokat megtévesztő, hamis, sarlatán és csaló emberként ábrázolja Mohamedet. A témának korábban már monográfiát is szentelő Tolan itt elsősorban Laurent de Premierfait, Guibert de Nogent, valamint az iszlám tanait először teológiailag cáfolni igyekvő Pierre Alphonse műveire támaszkodik. Az eredetileg andalúziai zsidó származású Alphonse *Dialogi contra Iudaeos* című művének ötödik fejezetében – részben az arab nyelvű keresztény *Risālat al-Kindī* szövegéből merített érvekkel – támadja az iszlámot, és Mohamed prófétát csalónak állítja be. E szerző hatását mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy Mohamed-életrajzát olyan szerzők is átvették, mint Jacopo de Voragine (*Legenda Aurea*) és Vincent de Beauvais (*Miroir historial*). A Korán iránti érdeklődés fellendülésének köszönhetően született meg annak első latin fordítása is, amelyet Petrus Venerabilis, Cluny neves apátja rendelt meg az angol Kettoni Róberttől. A Korán első heves támadója, Riccoldo da Monte di Croce domonkos szerzetes szintén hozzájárult a Próféta kétes európai hírnevéhez, ami még Dante híres művében is megfigyelhető.

A Mohamed próféta életét vizsgáló első forráskutatások az Ibériai-félszigeten kezdődtek – tudjuk meg a könyv következő fejezetéből –, ahol már a 8. század óta igen jelentős terfgalást ért el az iszlám. Tolan különösen fontosnak tartja Rodrigo Jiménez de Rada toledói érsek munkásságát, kiemelve, hogy a *Gran Reconquista* kezdetén – két évvel a Las Navas de Tolosa-i csata (1212) előtt – az ő kezdeményezésére fordította le Toledói Márk a Koránt latinra. A mű előszavában a szerző alaposan elmarasztalja a Mafometus néven nevezett prófétát és tevékenységét. Rodrigo Jiménez de Rada maga is írt egy Mohamed-életrajzot, amelyet az *Historia arabum* című művébe illesztett be, és amely kiválóan tükrözi a Korán latinra való lefordításának hatását. Tolan rámutat Rodrigo érsek tevékenységének korlátaira is. A Próféta életével kapcsolatos hispániai kutatások nem szolgáltak más célt, mint hogy elmélyültebb módon bizonyítsák: az embereket az igaz hittől eltérítő hamis prófétáról van szó, és hogy minél szilárdabb alapokra helyezték az újabb kereszties háborúkat előkészítő prédikációkat. Egyes szerzők – mint például Pedro Pascual *Sobre la seta mahometana* című művében – Mohamed életét és tanításait bírálva próbálták meggyőzni a hitüket elhagyni készülő keresztényeket. Granada 1492-es elfoglalása után a katolikus hitre tért moriszkó lakosság hagyományaiából keletkező apokrif iratok nyújtottak újabb forrásokat a Próféta életére.

A kötet következő fontos egységében az európai reformáció és vallásháborúk, valamint az európai oszmán hódítások közös hatásait foglalja össze a szerző. A fejezetet stílszerűen egy 1687-es francia almanach illusztrációjával vezeti be, amelyen még az utolsó budai pasát is megjelenítette a metszet készítője a Próféta és Kálvin társaságában. A nagy változások időszakában élő szerzők új szempontok alapján – az iszlámot az európai keresztény vallások bonyolult rendszerével összevetve – ítélték meg Mohamed próféta személyét. A hitvitázó irodalomban a katolikus szerzők előszeretettel hasonlították a protestánsokat a muszlimokhoz, és ugyanezt tapasztalhatjuk a protestánsok részéről is. A hivatkozások gyakorisága megtermékenyítően hatott a tudományos irodalomra is: nem véletlen, hogy éppen ebben az időszakban jelent meg Theodor Bibliander szerkesztésében a Korán Kettoni Róbert 12. századi latin nyelvű fordításán alapuló első nyomtatott kiadása, amelyhez Luther Márton írt előszót. A fejezet részletesen foglalkozik a Bibliander-féle Korán-fordításból keletkezett, egyéb európai nyelveken olvasható Korán-fordításokkal (olasz: Giovanni Battista Castrodardo, 1547; német: Salomon Schweigger, 1616; holland: a német fordítás alapján, 1641; francia: André du Ryer, 1649).

Az egyre szélesebb körben ismertté vált Korán gyakran szolgáltatott érveket a reformáció különféle irányzatai képviselőinek, mint például Szervét Mihály követőinek is. A szerző megemlékezik a Szentháromságot tagadó mozgalom erdélyi hatásáról, különösen Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata tevékenységéről. A magyar történelmi hivatkozást olvasva talán még jobban örülhettünk volna, ha a kötet bibliográfiájában a téma kiterjedt hazai irodalmából is kaphattunk volna egy kis ízelítőt. Hasonlóképpen rossz érzést kelthet a magyar olvasóban az a rész is, hogy a Thököly-felkelés történetéről szólva a szerző – nyilván a külföldi szakirodalom alapján – az anakronisztikus Bratislava elnevezést használja.

A kora újkori Angliában érzékletesen aktuálpolitikai jelleget kapott az első angol nyelvű Korán-fordítás. Az I. Károly lefejezésének évében (1649) napvilágot látott mű bevezetőjében a fordító (Thomas Ross) Mohamed prófétát Cromwellhez hasonlóan a legitim rend ellen lázadó cselszövőnek mutatja be. A párhuzam azonban pozitív értelemben is hatott: erről tanúskodik például Henry Stubbe *The Original and Progress of Mahometism* (1671) című műve, amelyben a Próféta a babonák ellen fellépő hitújítóként jelenik meg. Mások viszont – mint a *Life of Mahomet* (1697) szerzőjeként ismertté vált Humphrey Prideaux – a keresztény hit védelmére kelve hamis prófétának és csalónak ábrázták Mohamedet, megteremtve ezzel a felvilágosodás korának egyik erősen rögzült toposzát. Ennél jóval tovább ment a 18. század elején az ír szabadgondolkodó John Toland, amikor egy apokrif evangélium-kézirat elemzése alapján a kereszténység és az iszlám közös gyökereit kutatta.

A felvilágosodás századában a Próféta megítélése árnyaltabbá és sokszínűbbé vált. A *Traité des trois imposteurs* 1719-es megjelenésével nyíltan egyház- és vallásellenes jelleget kapott, tekintve hogy Mohamed Mózzessel és Jézussal együtt vált a szerző kritikai elemzésének tárgyává. A fény századának európai közvéleménye számára a Próféta képe azonban nem csak negatív jelzőkkel párosult. A vallásalapítónak pozitív szerepet is tulajdonító értelmezésnek is számos képviselője volt, akik jelentős mértékben árnyalták az összképet. A korszak egyik neves politikai publicistája, Henri de Boulainvilliers *Vie de Mahomed* (1730) című könyvében az ősi egyház eredetét keresve Mohamed reformjait a tiszta monoteizmus érdekében tett erőfeszítésként értékelte. A kor másik nagy fegyverténye volt a Korán új, kritikai szemléletű angol nyelvű fordítása (George Sale), amely nagy hatást gyakorolt a kor irodalmára. Az arab nyelvet kiválóan ismerő Sale elsősorban Lodovico Marracci latin nyelvű kritikai Korán-fordításának (1698) hatására kezdte el a munkát, mivel a katolikus olasz fordítását elfogultnak tartotta. Sale – hasonlóan más, az iszlámról pozitívabban nyilatkozó szerzőkhöz

(Hadrian Reland, Jean Gagnier) – egy kiegyensúlyozottabb és előítéletektől mentesebb, kommentárokkal ellátott Korán-fordítást igyekezett az európai olvasók számára nyújtani.

A Próféta egyik meghatározó korabeli ábrázolása a felvilágosodás legismertebb filozófus-írója, Voltaire tollából származik (*Le Fanatisme ou Mahomet le prophète*, 1741). Voltaire cinikus csalónak mutatta be Mohamedet, de személyén keresztül elsősorban a francia katolikus egyház vallási fanatizmusát és a klérust támadta. Később, Sale fordításának elolvasása után Voltaire is sokkal pozitívabban értékelte Mohamed történelmi szerepét az *Essai sur les mœurs* című munkájában, illetve a *Catéchisme de l'honnête homme* című fiktív párbeszédében. Ziad Elmarsafy véleménye szerint Voltaire bizonyos szempontból azonosult is az általa példaképnek, sőt modellnek tekintett Prófétaival. A 18. század gazdag időszakának szentelt fejezetet két neves szerző: a jogász Emmanuel de Pastoret és a történész Edward Gibbon által felvázolt Mohamed-kép bemutatásával zárta Tolan. A kötet terjedelmi okokból nem térhetett ki a korszak gazdag irodalmának egyéb termékeire, de talán érdemes lett volna utalni néhány további neves utazó és Kelet-kutató munkásságára, vagy a témához szorosan kapcsolódó, szintén ebben a korban zajló, a keleti despotizmusról szóló filozófiai vitára.

Bonaparte Napóleonra kifejezetten nagy hatást gyakorolt Mohamed próféta történelmi jelentőségű személye. Napóleon Claude-Étienne Savary fordításában olvasta a Koránt, és egyiptomi expedíciója során igyekezett felhasználni az iszlám tanait a hódításai megtartására. A kudarc ellenére élete végéig csodálattal tekintett Mohamedre – akit példaképének tartott –, és száműzetése idején, Szent Ilona szigetén is lelkesen tanulmányozta az életét. Hozzá hasonlóan pozitívan tekintettek Mohamedre a romantika hőskultuszának szerzői, mint Thomas Carlyle, Alphonse de Lamartine vagy Johann Wolfgang von Goethe, s az ő műveik nyomán a muszlim vallásalapító egyértelműen nyertesként vonulhatott be az európai hősök előkelő panteonjába. A monográfia hetedik fejezetéből egyebek mellett azt is megtudhatjuk, hogy a romantika sokoldalúan ábrázolta a Próféta: míg Carlyle-nál az egyszerűség és nagylelkűség példaképe volt, Lamartine számára a misztikus zenit testesítette meg.

A 19. században – a Próféta nagy népszerűsége mellett – megindult a Korán tudományos igényű kutatása is, amelyben a közép-európai zsidó tudósok, mint a német Abraham Geiger, Gustav Weil vagy a magyar Goldziher Ignác kétségkívül úttörő szerepet játszottak. Egyebek mellett erről szól a könyv következő fejezete. A zsidó vallást megújítani kívánó neológ Geiger a Talmudot ismerő Mohamedet egy olyan zseniális reformernek tekintette, aki képes volt a zsidó vallást az arabok hitéhez igazítani. Hozzá hasonlóan Weil és Goldziher is az izraelita hit megújításának előképét látta meg Mohamed próféta tevékenységében.

Az utolsó fejezetben a szerző a 20. századi recepciótörténet fontosabb momentumait emeli ki. Az 1900-as évek elején – különösen az első világháború után – sok európai értelmiségi keresett spirituális alternatívát, és lelkesen fordult az iszlámhoz. Később fontos szerepet játszottak a gyarmati felszabadító mozgalmak nyomán kialakuló, vallások közötti párbeszédet szorgalmazó irányzatok is. Az új eszmék jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Mohamedet egyre szélesebb körben ismerjék el prófétaaként. Vallási küldetésének keresztény szemmel történő tanulmányozásában úttörő szerepet játszott Louis Massignon francia professzor és az ökumenikus vallási párbeszéd fontosságát hirdető Giulio Basetti-Sani ferences szerzetes. A II. vatikáni zsinat iszlámot elismerő téziseinek hatása újabb lendületet adott a világvallások közötti dialógus folytatásának. A szerző kiemeli Hans Küng svájci teológus, a jezsuita Jacques Dupuis és Montgomery Watt iszlámkutató anglikán pap munkásságát.

A szerző kétségkívül nehéz feladatra vállalkozott, amikor hatalmas szaktudást igénylő és ráadásul rendkívül érzékeny témát próbált meg bemutatni a művelt nagyközönség számára is érthető módon. A könyvet elolvasva mindenképpen az az érzésünk, hogy

John Tolan – vállalva a téma iránti megnövekedett érdeklődés kihívását – sikeresen megbirkózott a kitűzött feladattal, a vallásalapító Mohamed próféta európai kultúrtörténeti változásaival kapcsolatos hatalmas ismeretanyagot tudományos alapossággal foglalta össze.

*Tóth Ferenc**

* A szerző az MTA doktora, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., toth.ferenc@btk.mta.hu).

A Lengyel–Litván Unió kapcsolatai a Szafavida Birodalommal és az ecsmiadzini katholikozátussal¹

A kora újkori Lengyel–Litván Unió (*Rzeczpospolita Obojga Narodow*, 1569–1795) keleti diplomáciájáról a magyar és a nemzetközi történetírás számára kevés forrás és feldolgozás áll rendelkezésre. A kérdés magyar szempontból is releváns, mivel Lengyelország, valamint a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség keleti (diplomáciai) kapcsolatai nagyon sok hasonlóságot mutattak. A hazai tudományosság számára inkább az a tény ismert, hogy a bécsi udvar – és ezáltal a Magyar Királyság – különösen a 16. században szövetségi viszonyt kívánt kialakítani az Oszmán Birodalommal konfliktusban álló keleti államokkal, így a keresztény georgiai (grúz) Kartli és Kahet’i Királyságokkal, valamint a síita Szafavida Birodalommal. A diplomáciai lépéseknek az volt a célja, hogy a Fényes Portát kétfrontos hadviselésre bírják, ami még a fénykorát élő Oszmán Birodalom számára is komoly kihívást jelentett. Az összehangolt akcióktól az oszmán-török hódoltság meggyengítését, megszüntetését remélték Szent István államának területén. A magyar történészek közül elsősorban Veress Endre (1868–1953) és Tardy Lajos (1914–1990) alkotott maradandót a korabeli Habsburg és magyar (erdélyi) diplomácia keleti kapcsolatainak a feltárásában.

A varsói Lengyel Nemzeti Levéltár (Archiwum Głównie Akt Dawnych) rengeteg keleti, elsősorban perzsa, georgiai (grúz), örmény, illetve török (korabeli türkmén) nyelvű diplomáciai iratot őrzött meg az utókor számára. Erre a hatalmas mennyiségű forrásanyagra ismereteink szerint először Eugeniusz Leonard Słuszkiewicz (1901–1981), a neves lengyel orientalista hívta fel a nemzetközi tudományosság figyelmét, és ő kezdte meg a nagyszámú levéltári dokumentum tudományos igényű feltárását. A munkafolyamat a neves kutató 1981-ben bekövetkezett halálával sajnálatos módon egy ideig abbamaradt. A most bemutatandó vastkos forráskötet összeállítói Słuszkiewicz munkásságát folytatják. A könyv három kutató, az armenista-polonista-történész Piruz Mnatsakanyan (P’iruzza Mnac’akanean), az oszmanista-történész Dariusz Kołodziejczyk és az iranista-történész Stanisław Jaśkowski példaértékű együttműködése révén jött lére. A kötet nagy erőssége, hogy a kiadott dokumentumokat igen aprólékos munkával, magas színvonalú történeti, illetve filológiai pontossággal tárták fel.

1 *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosatem w Eczmiadzynie w świetle dokumentów archiwalnych. The Relations of the Polish–Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival Documents.* Red./Eds.: Jaśkowski, Stanisław – Kołodziejczyk, Dariusz – Mnatsakanyan, Piruz. Warszawa, Archiwum Głównie Akt Dawnych – Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2017. 398 p.

Dariusz Kołodziejczyk tollából hosszú és alapos angol, valamint lengyel nyelvű történeti összefoglalót kapunk a kora újkori lengyel–perzsa, illetve lengyel–örmény történeti kapcsolatokról. A neves kutató bevezetője történeti kontextusba helyezi a kötetben olvasható, felbecsülhetetlen forrásértékű dokumentumokat. A szerző rámutat: a Lengyel–Litván Unió politikai vezetése fontosnak tartotta a magas szintű diplomáciai kapcsolatok fenntartását a Szafavida Birodalommal, így kisebb-nagyobb megszakításokkal a 16. század végétől a 18. század első harmadáig – mai diplomáciai szakzsargonnal élve – állandó nagyköveti szinten képviseltette magát a Szafavida Birodalom fővárosában, Iszfahánban. A cél nem volt más, mint hogy a Lengyel–Litván Unió felé is terjeszkedő Oszmán Birodalmat, valamint csatlósát, a Krími Kánságot mind diplomáciailag, mind katonailag megállítsák és visszaszorítsák. A Szafavida Birodalomnak is érdekében állt, hogy az európai hatalmak az Oszmán Birodalmat katonailag lekössék. Mindkét felet lesújtotta és kiábrándította az 1606. évi zsitvatoroki „különbéké”, a Lengyel–Litván Unió és a Szafavida Birodalom a békekötést nemcsak aljas különalkunak, hanem a Habsburg Birodalom (benne a Magyar Királyság) árulásának is tekintette. Ettől kezdve mindkét fél hosszú ideig, nevezetesen a 17. század végéig megbízhatatlan szövetségesként tartotta számon a bécsi udvart.

A Lengyel–Litván Unió politikai vezetése attól is tartott, hogy a perzsa hatóságok a Szafavida Birodalom területén élő keresztény közösségeken torolják meg a „különbékét”. Az aggodalom azonban, néhány helyi túlkapást leszámítva, nem igazolódott be. A Lengyel–Litván Unió a Szafavida Birodalom területén élő nagyszámú keresztény kisebbség (georgiaiak, jakobiták, káldok, melkiták és örmények) védelmezőjeként igyekezett körültekintően fellépni a perzsa hatóságoknál. A – korábban nesztoriánus hitű – káldok és az örmények közül sokan katolizáltak a szentszéki misszióknak köszönhetően. A Rómából érkező szentszéki misszionáriusok között számos lengyel és litván származású páter volt, aki pasztorális tevékenységet végzett Perzsiában. Többségük a kapucinus rend kötelékében szolgált.

A hosszú történeti bevezetőből megtudtuk azt is, hogy a lengyel diplomácia előszeretettel alkalmazott nem lengyel ajkú diplomatákat, akik rendszeresen szolgáltak Iszfahánban, illetve nagy kockázatokat is vállalva korántsem veszélytelen diplomáciai küldetésekből vettek részt. Számos követ került ki a Lengyel–Litván Unióban élő, több nyelven beszélő örmény és tatár kereskedők közül, akik szolgálatait az udvar gyakorta főnemességgel jutalmazta. A forráskiadványban olyan nagy ívű pályát befutott diplomaták életpályája ismerhető meg, mint például az örmény Sefer Muratowicz (Sep'er Muradean), a német származású Theofil Szemberg, illetve III. (Sobieski) János (1674–1696) és II. (Erős) Ágost (1697–1733) legnagyobb tekintélyű diplomatája, az ugyancsak örmény származású és unitus (katolikus) hitű Jakub Nurkiewicz (Yakob Nurikean).

A kötet első része 14 latin, klasszikus perzsa és török (türkmén) nyelvű dokumentumot ad közre az 1608–1712 közötti időszakból, alapos filológiai és magyarázó jegyzet-apparátussal ellátva, ami Stanisław Jaśkowski munkáját dicséri. Az itt olvasható források a lengyel uralkodók, hetmanok, kancellárok – úgymint III. Zsigmond (1587–1632), IV. Ulászló (1632–1648), II. János Kázmér (1648–1668), II. (Erős) Ágost, Mikołaj Potocki (1595–1651), Jerzy Ossoliński (1595–1650) és Stefan Koryciński (1617–1651) – és a Szafavida sahok – I. (Nagy) Abbász (1587–1629), I. Szafi (1629–1642), II. Abbász (1642–1666), Husszajn (1668–1722) – közötti levelezésekből származnak. Ugyanakkor némi hiányérzetünk támadt: tudniillik nem szerepelnek III. (Sobieski) János király keleti követjárásai, noha az 1670–1680-as években az oszmán-törökökkel folytatott háborúk miatt a lengyel uralkodók igen intenzív erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy rávegyék II. Szafi (későbbi nevén I. Szulajmán, 1666/1668–1694) sahot arra, hogy perzsa csapatok betöréseikkel szüntelenül

zaklassák a keleti, határ menti oszmán-török tartományokat (vilajeteket, szandzsákokat), ezzel is lekötve az oszmán hadsereg jelentős részét. Másrészt Sobieski János a perzsa udvarnál járta ki 1684-ben, hogy az Apostoli Szentszék által kinevezett, de a perzsa területeken missziót folytató Vardan Hunanean (1644–1715) leMBERGI (Iwówi, Iwivi) örménykatolikus (unitus) érseket – a leMBERGI Collegium Armenum és a római Collegium Urbanum egykori növendékét – kiengedjék a katolikus missziókat ellenző I. Eliazár (Eliazar Ayntapc'i, 1682–1691) örmény egyházfő (katholikosz) tomlócéből.

A kötet második része III. (Szent) Mózes (Movsēs Tat'ewac'i, 1629–1633) és I. Fülöp (P'ilippos Afbakec'i, 1633–1655) örmény katolikoszoknak a lengyel királyi udvarhoz klasszikus örmény nyelven (*grabar*) írott leveleit tartalmazza. Itt mindenképp ki kell emelni a lengyel, az örmény és a perzsa történelemben is otthonosan mozgó Piruz Mnatsakanyan kutatói és filológiai jártasságát, mivel a bonyolult és olykor nehezen is olvasható eredeti, klasszikus örmény nyelvű dokumentumokat kiválóan adta ki. A négy levél azért került a kötetbe, mert az örmények mindig is kiemelt szerepet játszottak a Lengyel-Litván Unió és a Szafavida Birodalom közötti diplomáciai kapcsolatokban. Mindkét állam jelentős számú keresztény (apostoli és katolikus hitű) örmény alattvalóval rendelkezett, akiket nyelvtudásuk miatt előszeretettel alkalmaztak követként vagy „diplomataként”. I. Abbász sah az 1603–1604. évi hadjárata során számos örmények lakta tartományt foglalt el, és több ezer örményt telepített át a Szafavida Birodalom területére. Mi több, az örmény egyházfői székhelyet a pusztítások miatt az örményországi Ecsmiadzinból (Ējmiacin) a birodalmi fővárosba, Iszfahánba költöztette át, de az örmény egyházfők 1629-ben I. Szafi sah engedélyével visszaköltöztek a régi központba. IV. Murád (1623–1640) oszmán-török szultán perzsi hadjárata miatt azonban 1638-ban újból Iszfahán lett az örmény egyházfők székhelye.

A kötetben – ahogyan a fentiekben utaltunk rá – négy klasszikus örmény nyelven írott dokumentum szerepel az 1632–1644 közötti időszakból. Az örmény katolikoszok levelei Nikol (Mikotaj) Torosowicz (Nikołōs T'orosseanc', 1603–1681) leMBERGI apostoli örmény érsek kinevezéséről, felszenteléséről, illetve az 1630. és 1635. évi katolizálása körül kialakult feszült viszonyról szólnak. Az örmény egyházfők a katolikus lengyel uralkodók közbenjárását kérték, hogy váltsák le a leMBERGI örmény főpapot, aki az 1364-ben alapított érsekséget bitorolta, és főpappá egy olyan renitens ellenkatholikosz, Melkiset' Garneć'i (1570–1627) szentelte fel, akinek korrupciós ügyei miatt híveivel együtt el kellett menekülnie a perzsák által megszállt Örményországból a Lengyel-Litván Unió területére. Az örmény egyházfők ezenkívül leveleikben arra kérték a királyokat, hogy védjék meg a 13. század vége óta a Lengyel-Litván Unió területén élő nagyszámú és lojális örmény közösséget, és hagyják meg az örményeket szabad vallásgyakorlatukban, mint ahogyan azt elődeik is tették. A lengyel udvar azonban a katolikoszok leveleit nem vette figyelembe, és ha nem is nyíltan, de támogatta Nikol Torosowicz érsek botrányoktól sem mentes hosszú egyházi hivatalviselését. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1630-ban és 1635-ben újfent megkötött egyházi unió Rómával a lengyelországi örménység körében kiterjedjen, valamint hogy hivatalosan is megszülessen a modern örménykatolikus (unitus) egyház.

A kötetben publikált összes iratot lefordították lengyel és angol nyelvre, így módon a nemzetközi tudományosság számára is elérhetővé tették ezeket a fontos dokumentumokat. A fordításokat magas szakmai színvonalon elkészített, igényes jegyzetapparátussal látták el. A kötet – néhány apró hiányossága ellenére – jól megszerkesztett forráskiadvány, amely nemcsak a lengyel, a perzsa (iráni) vagy az örmény, hanem az oszmán-török, a magyar

(erdélyi), a moldvai (román), a (krími) tatár és a nyugat-európai történelem művelői számára is rengeteg felbecsülhetetlen értékű, újdonságszámba menő adalékkal szolgál. Így jó szívvel ajánljuk e kötetet a korszakkal foglalkozó hazai kutatók számára.

*Nagy Kornél**

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., nagy.kornel@btk.mta.hu).

Hogyan látja az utókor az örmény genocídiumot?

Gondolatok Az emlékezet száz éve című könyv margójára¹

Joggal tehetjük fel a kérdést: hogyan szervezi át az emlékezet szerkezetét a megemlékezés, az írás, a lejegyzés, a dokumentáció? Erre az izgalmas problémára próbálnak lehetséges válaszokat adni és továbbgondolásra készíteni a *Studia Armenologica Hungarica* sorozat első kötetének rangos külföldi és hazai szerzői, akik egyaránt képesek megszólítani a szakma avatott képviselőit és a fiatal kutatókat, továbbá a téma iránt érdeklődő olvasókat, akik között minden bizonnyal vannak olyanok is, akik valamilyen szállal kötődnek az örménységhez. Szuromi Szabolcs, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rektora úgy fogalmaz a *Sorozatindító előszó*ban, hogy a könyvsorozat célja, hogy hozzájáruljon a világ első keresztény népe történelmének, vallási hagyományainak és gazdag kultúrájának széles körű megismertetéséhez.

A kötet írásai jól átgondolt szerkesztői elv alapján épülnek egymásra. Ronald Grigor Suny *Megmagyarázni az örmény népiirtást* című, kötetindító tanulmányában az örmény népiirtást kiváltó lélektani motivációkat vizsgálja, és azt a folyamatot követi végig, ahogyan az érzelmek hatást gyakorolnak a történelemre. Találón mutat rá, hogy még mielőtt az öldöklésnek vége szakadt volna, számos beszámoló jelent meg az örmények deportálásáról és lemészárlásáról a szemtanúk vallomásai, újságírók cikkei és diplomaták memorandumai révén. A korabeli értelmezések egyik kiemelkedő példajaként említi Henry Morgenthau amerikai diplomata naplóját. Morgenthau érvelését neuropszichológusok meglátásaival támasztja alá, amelyek összhangban állnak a diplomata megfigyeléseivel, aki az ifjútörökökről adott leírásában a félelmet emelte ki mint uralkodó elemet. Suny kifejti, hogy a genocídiumért a felelősség mindenképpen az eliteket terheli, mivel ők kezdeményezték a törökösített birodalom kiépítését, ők kényszerítették engedelmességre a török, valamint a kurd lakosságot, és ők legitímálták azokat a cselekedeteket, amelyek a legtöbb korban és helyszínen túllépték volna a társadalom törvényeit és normáit.

Elke Hartmann a genocídium történelmi feldolgozásának kontextusaival, valamint a feldolgozás feltételeivel és kívánalmaival foglalkozik. A szerző számára a Nagy Háború árnyékában elkövetett genocídium centenáriumi évfordulóját övező jelentős megemlékezések közül elsősorban a tudományos fórumok vitái, az ott elhangzó előadások és ülészakok anyagai kínáltak lehetőséget arra, hogy mérleget vonjon, hogy miként halad a tudományos feldolgozás, hol tart a történészszakma, a kutatás és az értelmezés száz évvel az események után. A szerző méltatja Johannes Lepsius német misszionárius alakját, aki a németek közül elsőként, már a háború alatt fellépett a népiirtás ellen, majd közvetlenül az első világháborút

¹ Az emlékezet száz éve. *Így látja az utókor az örmény népiirtást*. Szerk.: Botos Máté – Kovács Bálint. Bp., L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019. 269 p. (*Studia Armenologica Hungarica*, 1.)

követő években sajtó alá rendezett egy aktagyűjteményt a genocídiumról. Hartmann megemlíti továbbá Vahakn Dadrian munkásságát, aki a genocídiumot levéltári források alapján tárta fel, illetve nagy jelentőséget tulajdonít Taner Akçamnak mint az első török tudósnak, aki az Oszmán Birodalomban élő örmények megsemmisítésére irányuló fellépést genocídiumnak nevezte. Az örmény kutatók közül Ara Sarafian munkásságát emeli ki. Sarafian az első olyan hivatásos örmény történész, aki az Oszmán Birodalom történelmének szakértőjeként ért török és oszmán nyelven is, és képes egyszerre megjeleníteni az örmény, az oszmán és az európai szempontokat, illetve azok összefüggéseit. Hartmann végkövetkeztetése, hogy a tudósok közösségére még nagy feladat vár: meg kell haladni az összeesküvés-elméleteket, a tagadás és öngazolás diskurzusát, és a tudomány szabályai szerint számos kérdést kell még feltárni, új szempontokat bevonva az elemzésbe. Sokkal inkább a török-oszmán féllal kell foglalkoznia a vizsgálatnak: például az oszmán állam struktúrájával, az oszmán-muszlim többségi társadalommal és elvárásaival vagy szorongásaival, végső soron pedig az ifjútörök elit és kormányzat jövőképevel.

Botos Máté egyetlen kérdésre fókuszál, az úgynevezett *Kék Könyv* mint történeti forrás hitelességét vizsgálja. (A Lord Bryce vezetésével összeállított, a borító színe alapján csak *Kék Könyv* néven emlegetett, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* című munka a brit külügyminisztérium megbízásából készült 1916-ban.) Az Oszmán Birodalomban 1915-ben az örmények ellen irányuló hatósági eljárások és a velük összefüggő spontán lakossági önbíráskodások dokumentációja eléggé ellentmondásos. Mivel az oszmán hatóságok hivatalosan nem indítottak megtorló eljárásokat a civil lakosság ellen, a megmozdulásoknak nincs is nyoma a levéltárakban, a korabeli feljegyzéseket pedig az oszmán, majd a török politika elutasította, és törökellenes propagandának állította be. A szerző külön fejezetet szentel az 1915. évi belgiumi német atrocitásokat vizsgáló Bryce-jelentés és a *Kék Könyv* összehasonlításának, mivel a jelentés mintául szolgált az örmények helyzetét feldolgozó kiadvány számára. A *Kék Könyv* külpolitikai jelentőségét az adta, hogy a könyv megjelentése döntő fontosságú szerepet játszott abban, hogy az Egyesült Államok beavatkozott az első világháborúba, nem utolsósorban pedig érzékenyvé tette az amerikai lakosságot az örmények ügye iránt, aminek köszönhetően mintegy 30 ezer örmény menekült telepedhetett le az Egyesült Államokban, kialakítva egy befolyásos örmény-amerikai közösséget.

Christin Pschichholz *Koloniális pragmatizmus és lakosságtranszfer. Miért nem tiltakozott jobban a Német Birodalom?* című írásában arra kérdez rá, hogy az első világháború idején az Oszmán Birodalommal szövetségi viszonyban álló Németország milyen szerepet játszott az örmény népiirtásban. Elemzésében elvont fogalmakból kiindulva, a szászországi minisztériumok konkrét példán keresztül bontja ki a német felfogást. A kutatók azt igazolják, hogy jöllehet Németországnak széles körű információi voltak az Oszmán Birodalom örményellenes megsemmisítő akcióiról, és számos reagálási mód állt rendelkezésére, mégsem vette a tiltakozást komolyan számításba. A német-oszmán szövetség nyújtotta lehetőség pragmatikus együttműködés kialakításához vezetett, és ennek következtében Németország szemet hunyt az örmény nép ellen elkövetett bűncselekmények felett. Annak ellenére, hogy nem a német politika bujtott fel a népiirtásra, Németország olyan közönyösséget mutatott a civil lakosság elleni agresszió iránt, ami végzetesnek bizonyult.

Y. Doğan Çetinkaya arra világít rá írásában (*„Bosszú! Bosszú! Bosszú!” „Egy nemzet felébresztése”: oszmán birodalmi propaganda a Balkán-háborúk során, 1912–1913*), hogy a késő oszmán történelem egyik legfontosabb aspektusa a nem muszlim lakosság eltüntetése a birodalom területéről. Az elűzés-megsemmisítés több indíték együttes következménye, és a folyamat megértéséhez egyaránt figyelembe kell venni a felülről jövő, hivatalos nacionalista

politika és az alulról induló társadalmi kezdeményezések szerepét. A tanulmány a háborús propaganda részeként a korabeli sajtóban megjelent „atrocitástörténetek” illusztrációit vizsgálja. A Balkán-háborúk során a leggyakrabban ismétlődő témát a keresztényeknek a muszlimok ellen elkövetett gatzettei szolgáltatták. A nem muszlimok által megkínzott muszlimokról szóló hírek és történetek feltűzték az Oszmán Birodalom muszlim lakosságát. Az atrocitásokat képi illusztrációk is alátámasztották, ezeket újságok és röplapok terjesztették. A muszlim szenvedés bemutatása azt a célt szolgálta, hogy a háborús politika mellé állítsák a hátszág népét. A képek és illusztrációk fontos szerepet játszottak egy olyan korban, amikor a társadalom nagy része nem tudott olvasni (a vizuális források elemzése ezért is fontos). A szerző azzal a következtetéssel zárja a tanulmányát, hogy a Balkán-háborúk során a társadalom különféle mozgósítása befolyásolta a modern Törökország kialakításának módját is, így ezért is lényeges, hogy a politikai elit mobilizációs kísérleteit és a társadalmi csoportok alulról jövő akcióit, valamint ezek „összeérését” továbbra is kiemelt figyelemmel vizsgálja a kutatás.

Artem Ohandjanian a törökországi osztrák–magyar diplomaták levelezésének tükrében tárgyalja az örmény népirtás kérdését. Az osztrák levéltárakban fellelhető számos első világháborús dokumentumból nemcsak a törökországi örmények ellen elkövetett rémtettek leírásai tárulnak fel apró részletességgel, hanem az iratok alátámasztják a központi hatalmak bűnrészességét is. A szerző által idézett diplomaták jegyzékeiből kiderül, hogy a németek Törökországot saját kizárólagos operatív területüknek tekintik, és mindenben Törökország urainak a szerepében tetszelegnek (Pallavicini János örgróf, konstantinápolyi nagykövet), hogy az örmények ártalmatlanná tételének első kezdeményezése – noha nem a valóban végrehajtott módon – a német fél hozzájárulásával történt (Ernst von Kwiatkowski konzul), továbbá a német kereskedelem várt terjeszkedése Törökországban világossá tette, hogy szükség van minden potenciális konkurens eltávolítására (Arthur Nadamlenzki konzul). Zárógondolataiban a szerző két olyan k. u. k. dokumentumot is idéz, amelyek közül az egyik azt támasztja alá, hogy minden olyan népirtás, amelyet nem ítélnek el, és amelynek kezdeményezőit nem büntetik meg példásan, újabb népirtások elkövetéséhez vezethet; a másik pedig azt bizonyítja, hogy az államérdek miként kerekedik felül az emberi jogokon.

Kovács Bálint a magyarországi örmények két világháború közötti kapcsolatait és önszerveződését elemzi. Rövid, lényegre törő áttekintést ad arról a komplex viszonyrendszerről, amely egy heterogén, több migrációs hullámban érkező örmény közösség életét meghatározta. A tanulmány középpontjában annak bemutatása áll, hogy a két világháború közötti Magyarországon a „régii” és az „új” örménység miként próbálta kialakítani a maga szervezeteit, hogyan építette a kapcsolati hálóját. A magyarországi örménység – a betelepülés idejéből adódóan és a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás különböző foka miatt – meglehetősen polarizált képet mutatott. Erdélyben először a szamosújvári örmény árvaházak, amelyek a 20. század elején jöttek létre, fogadták be először a népirtás elől menekülőket. A Szamosújváron letelepedett mechitarista szerzetesek, akiknek a törökök megsemmisítették a rendházaikat, a szamosújvári letelepedésről mint a „nemzeti új virradás” lehetőségéről írtak.

Az örmények szervezetei alapvetően a már itt élő, magyarsághoz asszimilálódott örmények kezdeményezésére és munkájával jöttek létre az 1920-as években, ugyanakkor fontos segítő intézményekké váltak az örmény genocídium elől menekülő, új lakhelyet kereső örmények számára. Érdekes társadalomtörténeti adalékokkal szolgál a Magyarországi Örmények Egyesülete tagjainak vizsgálata, hasonlóképpen bőséges forrásanyagot szolgáltat

még az örmény diaszpóra társadalomtörténeti tanulmányozásához a budapesti Örmény Katolikus Egyházközösség eddig feltáratlan levéltára is.

Poósz Loránd az erdélyi sajtó és az örmény népirtás témáját dolgozza fel (*Az örmény népirtás az erdélyi sajtó tükrében*). Az írás rávilágít arra a lényeges momentumra, hogy az örmények hosszú múltra visszatekintő erdélyi jelenléte miatt az erdélyi közvélemény is érintetté vált a történetben. Éppen az érintettség ténye szolgáltatta az alapot, hogy a szerző összehasonlítsa több korabeli erdélyi és külföldi sajtótermék reakcióját, és megvizsgálja a genocídiumot érintő cikkek előfordulásának gyakoriságát. A Nyugaton tapasztalható érdeklődéssel ellentétben mind a magyar szakíró társadalmat, mind pedig a közvéleményt meglehetősen érdektelenség jellemezte, és csak elszigetelten foglalkoztak a témával. Kivételként említhető Korbuly Domonkos *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben* című könyve (Budapest, 1942). A passzivitás okát a szerző a magyarság egy részének hagyományos törökbarát beállítottságában, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús részvételében, a törökökkel való szövetségében látja, nemkülönben abban a tényben, hogy a háborús cenzúra megakadályozta a hírek nyilvánosságra hozatalát. A szerző újabb kutatási irányok lehetőségeit is felvázolja tanulmánya végén: lényegesnek tartja annak vizsgálatát, hogy a vesztes központi hatalmak kormányai mikor ébredtek rá bűnrészesséjükre. Úgy véli, hogy a sajtó hallgatásának és az írások elmaradásának okait nem a sajtótörténet, hanem a bécsi, a budapesti, leginkább pedig a berlini külügyi levéltárakban végzett kutatás tárhatja fel.

Merenics Éva a memoáirodalom, Aurora Mardigianian *Meggyalázott Örményország* című könyvének elemzésével mutatja be az örmény népirtás társadalmi következményeit. A memoár jelentőségét többek között az adja, hogy Mardigianian egyéni látásmódja révén a társadalmi nemi szerepek szempontjából is beszámolt arról a rombolásról, amit a népirtás okozott az örmény társadalom egész struktúrájában, beleértve intézményeit, a házasságot, az otthont, a családi kapcsolatokat, de még a vallás és a hit világát is. Mardigianian a női szerepek változásából kiemelte, hogy miután a férfiakat deportálták, a nőknek kellett megteremteni a közösség létfenntartásához szükséges feltételeket, eközben számos eszközzel igyekeztek megvédeni magukat (önvédelmi stratégiák). Az új, oszmán viszonyok között korlátozták a nőknek az örmény társadalomban meglévő házastárs-választási és szexuális jogait. Mardigianian memoárja igazi értékét abban látja Merenics Éva, hogy a szerző megközelítése rávilágít arra, hogy a lehetséges áldozatközösségeken belül is léteznek olyan csoportok, amelyek sokkal sebezhetőbbek a népirtások és a tömeges atrocitások esetén.

Vahé Tachjian *Az örmény identitás alakulása a népirtás és az oszmán korszak után* című tanulmánya közelebb visz a mához. A szerző bevezetőjében azokról az örményeket sújtó megpróbáltatásokról ír, amelyekkel a deportáltaknak szembe kellett nézniük. Újabb és újabb nehézségeket élték át, mivel 1919-től kezdődően visszatelepítették őket Kilikia vidékeire és a keleti tartományokba, majd pedig a török csapatok előrenyomulása miatt onnan is menekülniük kellett Szíriába és Libanonba, ahol menekülttáborokat hoztak létre számukra. Az örmény vezetés a kultúra és ezen belül a „nemzeti kultúra” ápolásában látta az egyetlen kivezető utat a népirtás okozta sokkból való szabaduláshoz. Az örmény nyelv, az örmény oktatás és a nemzeti kultúra olyan értékévé vált, amelyet a népirtás sem vehetett el az örményektől.

A kilikiai örmények helyzetének bemutatására a szerző külön fejezetet szentel, kiemelve azt a tényt, hogy ők a századforduló után egyáltalán nem feleltek meg annak az ideálnak és hazafias elvárásnak, amelyet az örmény nemzeti vezetés igyekezett megvalósítani. Legtöbbjük törökül beszélt ugyanis, a török dalokért és a szórakozás keleties formáiért rajongott. Tachjian szerint számos dokumentum igazolja, hogy a kilikiai örménység (*giligeci*) fogalmának dekonstrukciójára tragikus körülmények között került sor. A robbanásszerű válto-

zás az 1909-es adanai vérengzésből indult ki, amelynek során mintegy 30 ezer örmény veszett oda. A tragikus esemény nagy megrázkódtatást jelentett az oszmán-örmények számára, és teljesen átformálta az adanai örményekről kialakított korábbi képet, akik immár a mártír nemzet vértanúinak a megtestesítőjévé váltak az irodalmi feldolgozásokban és a sajtócikkekben egyaránt. Végbement a régi oszmán tudat elutasítása, annak helyébe az új, rekonstruált örmény identitás került. Tanulmányában Tachjian a változás általános feltételeinek megszületéséről ír. Kiemeli, hogy az Oszmán Birodalom bukása után gyökeresen megváltozott a helyzet: az örmények és a törökök, illetve az örmények és a kurdok együttélése megszűnt. Szíria és Libanon államrendszere az Oszmán Birodalom maradványain épült fel, és továbbra is felekezeti alapokon nyugodott. E feltételek között megerősödhetek az örmény nemzeti intézmények és közvetlen hatást gyakorolhattak a helyi örménységre, előmozdítva az örménység nemzeti „rekonstrukcióját” a népiertást túlélő, menekült örmények között.

Harutyun Marutyan tanulmánya révén közelebb kerülünk a közelmúlthoz: az írás a szovjet korszakba visz (*A „központ” / Moszkva szerepe és a genocídium emlékezete. Az emlékezés ikonográfiája és a Karabah-mozgalom, 1988–1990*). Örményországban 1920. december 2-án bevezették a szovjetrendszert, ezután a népiertás témája fokozatosan kikopott a közbeszédből, a sztálini diktatúra éveiben a Metz Jeghern (a „genocídium” örmény megfelelője), valamint Nyugat-Örményország pusztá említését is a nacionalizmus megnyilvánulásának tekintették. A glasznoszttyal és peresztrojkaival meginduló szovjetunióbeli demokratizálódási folyamattal párhuzamosan Örményországban 1988 és 1990 között kibontakozott a nemzeti-demokratikus Karabah-mozgalom. A mozgalom egyik célja az volt, hogy a túlnyomórészt örmények lakta azerbajdzsáni Hegyi-Karabah – amely igazságtalanul került Azerbajdzsánhoz – váljon ki az azerbajdzsán tagköztársaságból, és csatlakozzon az örményhez. Az írás azt elemzi, hogy a Karabah-mozgalom miként kapcsolódott a szovjet örökség lebontásához, és milyen módon járult hozzá a rendszerváltozáshoz és egy új nemzettudat kialakításához. Ebben a folyamatban a genocídium ténye mint erős hivatkozási pont jelentős szerepet játszott, az ikonográfiai megjelenítés pedig elősegítette a változást. A plakátok és a rajzok egyértelműen mutatták, hogy alkotóik és a transzparenséket vivő tüntetők szakítottak a szovjet mítoszképzés hagyományával, és megteremtődött a nemzeti történelem és emlékezet új fundamentuma: a genocídiumról való megemlékezés. Mindez hozzájárult a lépésről lépésre történő társadalmi változásokhoz, amelyek során a genocídium emlékezete egy új értékrenden alapuló önazonosság-tudat kialakítójává vált.

Dickran Kouymjian *Az örmény tulajdon népiertó elkobzása és megsemmisítése. A jóvátételhez vezető ösvény* című tanulmánya egyszerre múltba tekintő és jövőbe mutató, amikor az örmény tulajdon elvételéről szól, de a jóvátétel jogi lehetőségét is felveti. 1915 áprilisában az örményeket a háborús helyzet ürügyén egyszerű kormányhatározattal száműzték városaikból és falvaikból. Vagyontárgyaikat, bankletétjeiket és biztosítási számláikat gondosan összeírták, hogy a válság lezajlása után hazatérve visszakaphassák otthonukat és ingóságait. Erre azonban nem került sor, és idővel az „elhagyott magántulajdon” visszaszerzése is lehetetlenné vált, mert azokat mások – többek között kaukázusi és balkáni muszlim menekültek – vették birtokba. A szerző áttekinti a jóvátételre irányuló, közelmúltban bekövetkezett fejleményeket, számba veszi a kárpótlásért már megtett vagy a jövőben megtehető lehetséges lépéseket, illetve elemzi a megfelelő jogi mechanizmusokat is. Hangsúlyozza, hogy a nemzetközi jog alapelvei szerint az emberiség elleni bűntettek és a népiertás esetében nincs elévülés. Végül összegzésében megemlíti, hogy a népiertás pusztá elismerésének ténye helyett egyre inkább a kárpótlás érdekében tesznek jogi erőfeszítéseket.

Yair Auron tanulmánya izgalmas, új szempontok alapján vizsgálja az ikonikussá vált, *A Musza Dagh negyven napja* című könyvet és annak szerzőjét, Franz Werfelt. A regény jelentőségét nemcsak az örmény népirtás történelmi eseményeinek bemutatásában és a nemzetközi közvélemény figyelmének felhívásában látja, hanem abban is, hogy mint irodalmi mű kiemelkedő alkotás, amely olyan életbevágóan fontos kérdéseket feszeget magas művészi igényvel és színvonalon, amelyek a mai napig sem veszítettek aktualitásukból. A könyv hatás-történeti jelentőségéről szólva a szerző többek között idézi Vartan Gregorian meglátását: „*A Musza Dagh negyven napja* óvta meg az örmény népirtást attól, hogy semmibe lehessen venni, és irodalmi szimbólumként szolgál az örmények túlélése és megújulása számára. Az örmények szemében Franz Werfel testesíti meg az európai igazságérzet és az emberi méltóság lelkiületét.” A regényt átszövő szimbolikáról szólva a szerző a személyes jellegű vallomást sem mellőzve világít rá a zsidó és az örmény sors közötti párhuzamokra, áthallásokra. Musza Dagh emlékezete és Franz Werfel emlékezete bővíthető a sajtóságosan örmény emlékezettől a zsidó emlékezet, majd az univerzalista emlékezet irányába, példaként szolgálva, hogy a partikuláris emlékezet miként hozható szimbiózisba az egyetemes emlékezettel, és ennek során miként tarthatják fenn és erősíthetik egymást („összekapcsolt emlékezetek”).

A kötetet Knuth András *A jereváni Yerablur katonai temető és az örmény népirtás* című tanulmánya zárja. Az írás a jereváni Yerablur katonai temető és panteon jelentőségét mutatja be, valamint kapcsolódását a mai örmény nemzettudathoz és emlékezetpolitikához. Struktúráját tekintve a tanulmány három részből áll. Az első részben az elmélet oldaláról vizsgálja a szerző a temetőt mint az emlékezés helyét, illetve annak vetületeit (emlékezés – felejtés – gyász). A második részben áttekinti azt az emlékezeti anyagot, amely a temetőhöz kapcsolódik és indokoltá teszi, hogy a sírkert és a népirtás kapcsolata szóba kerüljön. A harmadik részben jelentéseik tükrében elemzi a panteonban használt szimbólumokat, utalva ugyanakkor a népirtás egyik legfontosabb emlékezeti helyére, a szintén Jerevánban található Cicernakaberd („Fecskevár”) emlékműre.

Végezetül elmondható, hogy a jelen tanulmánykötet gazdagsága és sokrétősége a legjobb bizonyítéka annak, hogy az örmény népirtás története még számos nyitott kérdést tartogat. A kötet alapot szolgáltat újabb problémák felvetéséhez, és egyúttal ismereteink továbbgondolására készítet. Az emlékezetnek csak az egyik, bár fontos eleme az évfordulós megemlékezés. A könyvet illusztrációk gazdagítják, és minden egyes tanulmány végén megtaláljuk az angol nyelvű összefoglalót, amely nagy segítségül szolgálhat a téma iránt érdeklődő külföldi olvasó vagy kutató számára.

Blénesi Éva*

* A szerző Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének vendégprofesszora.

A Szabad Francia Erők a második világháborúban

Az ellenállás megszervezése
és a nemzetközi fegyveres együttműködés¹

Bene Krisztián több mint tíz éve kutatja a második világháború francia vonatkozásait, ennek során kiter olyan földrajzi területek eseményeire is, mint például az afrikai hadszíntér vagy Szíria. Eredményeit már számos tanulmányban és monográfiában közzétette.² Munkáit a második világháborús katonai kollaboráció kérdéseiről a magyar mellett a francia szakmai közösség is megismerhette,³ és e kényes téma feldolgozását a francia szakértők elismeréssel fogadták, noha Bene Krisztián több esetben szembement az addig klasszikusnak mondható „ellenállási” narratívával. Most ismertető monográfiájában egy, a magyar olvasók számára szinte ismeretlen témát járt körül.

A 20. század egyik, ha nem a legnagyobb erőpróbája a második világháború volt. Hatalmas embervesztéssel járt, lakhatatlan, egyben élhetetlen területek, füstölgő tankok és bombatölcsérek maradtak hátra. A világháború és később az emlékezete az egész világot összekötötte, mivel olyan globális tapasztalat volt, amely világszerte mindenkit érintett, így egyszerre emlékezhet meg róla az orosz, a német, az amerikai és a kanadai állampolgár. Az emlékezetpolitika szempontjából mérvadó francia történeti kutatások eddig főként két nagyobb területre összpontosítottak: a háború első szakaszára (1939–1940), illetve az angol–amerikai hadműveletek és a német hadsereg kiszorításának időszakára (1944–1945), amely egybeesett az ország újjáalakulásának kezdeteivel. A fennálló időbeli hézaghoz többféle-képpen viszonyultak a történészek: a háborús vereséggel járó német katonai megszállás szinte megszakította a francia történelem folyását, vagyis mintha egy sakkjátszmában lenyomták volna az órát, amely csak a szövetségesek észak-franciaországi partraszállásával indult volna meg újra. Ez azért is félrevezető, mivel egyrészt figyelmen kívül hagyja a délre menekülő és ott berendezkedő Vichy-Franciaország létezését (politikáját, tetteit), illetve az ország északi részének mindennapos eseményeit. Így jöhetett létre a francia ellenálló (*maquisard*) képe, aki általában angol (vagy zsákmányolt német) fegyverrel a kezében vasúti hidat robbantott, német tiszteket támadott meg vagy az ellenség hadi gépezetét rombolta.

A francia történelem azonban nem állt meg a Philippe Pétain marsall által aláírt kapituláció után. Az ország északi része német megszállás alá került, a déli területeken a marsall

1 Bene Krisztián: *A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2017. 468 p.

2 Lásd például Bene Krisztián: *A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren*. Pécs–Bp., 2013; Bene Krisztián: *A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren*. Pécs, 2016. (MOSZT Könyvek, 9.)

3 A témáról írt francia nyelvű kötetei: Bene, Krisztián: *La collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale*. Talmont-Saint-Hilaire, 2012; Bene, Krisztián: *Les archives de la collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale*. Talmont-Saint-Hilaire, 2015.

vezetésével megszerveződött a később bábállamként számontartott Vichy-Franciaország. A francia háborús időszak másik meghatározó tényezője – és egyben a könyv fő vizsgálati témája – a Charles de Gaulle vezette Szabad Franciaország volt. De Gaulle felhívására, amelyet a BBC közvetített Londonból, még elenyésző, szinte említésre méltó válasz sem érkezett, a történelem alakulásából végül úgy következett, hogy őt tekintik a francia történelem igazi hőségnek.

Bene Krisztián megalapozottan utal arra a sajátosságra, amely a korabeli francia történelem bemutatását jellemzi. Egységes narratíva helyett inkább három párhuzamos történetet találhatunk: az alapvetően északi részen szerveződő különböző politikai csoportosulásokét; a megszerveződő Vichy-központú államét, amelyet több állam is elismert mint szuverén államot; illetve azokat, akik De Gaulle vezetésével a szövetségesek pártjára álltak. A három entitás különböző politikai-stratégiai célokat tűzött maga elé, ezek függvényében választottak a háborús szövetségek között. A németek által megszállt északi részen alapvetően kétféle magatartás jelent meg: az egyiket a már említett „ellenállók” képviselték, a másikat pedig azok a politikai körök, amelyek a németeket segítő tevékenységükkel kívánták helyzetüket megerősíteni az országgrészben. A különböző (szélső)jobboldali mozgalmak vezetői úgy érezték, hogy háborús részvételükkel növelhetik a németek irántuk mutatott szimpátiáját, s a németek segítségével ők válhatnak Franciaország vezetőivé. A gyanakvó és számító német politika azonban kiválóan alkalmazta az „oszd meg és uralkodj” elvet, kijátszva őket a nagyobb engedményekért. Különböző katonai csoportokat szerveztek az új ellenséggel – mint például a Szovjetunióval – szembeni harcokra, így a Francia Önkéntesek Bolsevizmus Elleni Légiját (*Légion des volontaires français contre le bolchevisme*), a Trikolór Légijót (*Légion tricolore*), az Afrikai Falanxot (*Phalange africaine*) vagy a Francia Milíciát. Egyúttal lehetővé tették a belépést a Waffen SS-be, vagyis francia katonák is szolgálhattak a Waffen SS-ben. Külön érdekesség, hogy Berlin ostroma során, 1945 tavaszán számos francia védte a birodalmi kancellária épületét, utolsóként adva vérért a német birodalomért. A különböző szervezetek között nagy volt az átfedés. Mivel a keleti front véres hadműveletei során elszenvedett veszteségek idején nem tudták újabb jelentkezőkkel feltölteni az egységeket, többször egymásba olvasztották azokat. A frontra kerülő francia katonák többsége a hátszágban, lengyel és fehérorosz területen rendvédelmi feladatokat látott el, többször összeütközésbe kerülve a partizánokkal.

A francia katonák és politikusok egy része az angolszász szövetségesek oldalán képzelte el az ország jövőjét. Az ellenálláshoz elengedhetetlen katonai szervezetet, a Szabad Francia Erőket De Gaulle azokon a területeken kezdte létrehozni, ahová ellenfelei nem értek el: Afrikában. (Az 1960-as években meginduló függetlenedési törekvések élén álló vezetők éppen ekkor, a De Gaulle-lal való együttműködés során ismerkedtek meg azokkal a politikai struktúrákkal és tárgyalási formákkal, amelyek később sikerre vezették mozgalmukat is.) Így kerülhetett például sor azokra a szíriai eseményekre, amikor is két, eredetileg francia haderő csapott össze brit, illetve német érdekekért. A testvérháború során többen megtagadták a parancsot, mivel nem kívántak harcolni honfitársaik – sőt olykor egykori bajtársaik – ellen.

A könyv egyszerre kívánja érvényesíteni a kronológiai és a tematikai megközelítést, így végigkísérhetjük a „harmadik Franciaország” történetét 1940 májusától 1943 novemberéig. Közlelebbről is megismerkedhetünk a Szabad Francia Erők különböző fegyvernemeivel, a légi erővel és a haditengerészettel, amit szinte a semmiből kellett felépítenie a De Gaulle vezette vezérkarnak. A dunkerque-i hídfőből kimenekített francia csapatok katonái közül a rádióban elhangzott felszólítására csak nagyon kevesen (megközelítőleg néhány ezren) álltak be a Szabad Francia Erők közé, a többiek azonnali hazaszállításukat kérték.

Az újonnan létrehozott Szabad Francia Légierő egységei kezdetben a brit Királyi Légierő (*Royal Air Force*) szolgálatába léptek, azonban a bizalmatlanság és a gépek ismeretének hiánya miatt az együttműködés nem volt felhőtlen. Voltak olyan pilóták is, akik a brit légierőnél építettek karriert, mint például Pierre Clostermann, aki a második világháború legtöbb francia légi győzelmét tudhatta magáénak, vagy például Max Guedj, aki a gyarmatokról utazott Londonba, hogy ott erősítse az „oroszlánosok” küzdelmét.

De Gaulle célja, hogy magát és szervezetét szuverénnek állítsa be, együtt járt azzal, hogy katonákat ajánlott fel az 1941-ben szorult helyzetbe került szovjet vezetésnek. A többszöri elutasítás nem törte meg a francia tábornok elszántságát, mivel 1942 nyarán szinte önhatalmúlag eldöntötte, hogy a Szabad Franciaország pilótáinak egy részét a szovjet-német háborúban fogja bevetni. Az ekkor megalapított Normandia (később Normandia-Nyeman) repülőszázad derekasán helyállt a keleti hadszíntéren, ahol a pilóták szovjet gyártmányú gépekkel teljesítettek szolgálatot, még a Szabad Francia Erők megszűnte (1943) után is, egészen a háború végéig. A nagy erőfeszítések és bizonyos kimagasló sikerek ellenére azonban látható, hogy a francia teljesítmény – a statisztikai adatok alapján – igencsak mérsékeltnek mondható. Bár jelentős erőfeszítéseket tettek a Szabad Francia Légierő megteremtésére, a nehézségek miatt ezek a kísérletek inkább a politikai törekvéseket szolgálták, mintsem sikeres katonai tevékenységnek tekinthetők (a Szabad Francia Erők nem rendelkeztek kellő számú emberrel és megfelelő felszereléssel, különösképpen repülőgépekkel és pótalkatrészekkel).

Hasonló helyzetben volt a Szabad Francia Haditengerészet is, amely nem képviselt akkora erőt, mint például a Vichy-Franciaország kezén maradt dél-franciaországi hadiflotta. A véges hajókapacitás és az emberhiány miatt a Szabad Francia Haditengerészet nem volt képes önálló hadműveletek elvégzésére, ezért a brit haditengerészet (*Royal Navy*) kötelékébe osztották be a francia alakulatokat. Hadtörténeti értelemben a francia részvétel a háborúban csak jelképes volt, azonban éppen akkor került rá sor, amikor az egyre erősödő német nyomás alatt a brit hadsereg eszközhiánnyal küzdött, szinte élet-halál harcot vívva, így az együttműködés jelentősége felértékelődött.

Ha csak a számadatokat nézzük, a francia erők nagysága eltörpült a nagy államok hadseregeihez képest, mégis nagyban hozzájárultak a háború alakulásához. Bevetésüket az észak-afrikai fronton De Gaulle állandó sürgetése ellenére a brit hadvezetés csak kényszerből engedélyezte, mivel a Német Afrika-hadtest (*Deutsches Afrikakorps*) olasz-német csapatainak együttes támadása miatt minden mozgatható erőre szükség volt. A francia egységek által védett Bir Hakeim oázisa fontos része volt a brit védelmi vonalnak: délről szinte áthatolhatatlan sivatag határolta, emellett a vízellátás miatt fontos kiindulópontul szolgálhatott egy későbbi támadás számára. A német hadtestet vezető Edwin Rommel emiatt kulcsfontosságúnak jelölte meg a Bir Hakeim-i erőd elfoglalását, megkerülése ugyanis súlyos ellátásbeli nehézségeket és – ami a legfontosabb – időbeli hátrányt jelentett volna. A brit hadvezetést váratlanul érte a német offenzíva. A kisebb elterelő akciók után a németek főbb erőikkel ostrom alá vették az erődöt. A kététes akció (1942. május 26. – június 11.) során a francia csapatok hatalmas elszántsággal vették fel a küzdelmet a túlerőben lévő német-olasz alakulatokkal (a csata egyes szakaszában megközelítőleg 32 ezer támadó katona állt szemben a körülbelül négyezer védővel), ellátás és segítség reménye nélkül. A védők – az idegenlégióban szolgáló Pierre Koenig tábornok vezetésével – kétheti védekezés után sikeres kitörést hajtottak végre, ami kivívta a világ elismerését (még az ellenfelekét is). Hitler is elismerően nyilatkozott a francia katonák bátorságáról, nem is beszélve Rommelről, aki a francia csapatok miatt nem tudta végrehajtani tervét, a brit állások elfoglalását.

A csata a franciák veresége ellenére mégsem vált a Szabad Francia Erők gyásznapjává, éppen ellenkezőleg: e fegyvertény hozzájárult ahhoz, hogy a francia katonák elismertségre tegyenek szert, De Gaulle pedig politikai tőkét kovácsolt belőle. Több fórumon hangzott, hogy az általa vezetett mozgalmat (vagy politikai csoportosulást) nem lehet megkerülni, mivel harcoló félként vesz részt a küzdelmekben.

A kötet a monográfia szövege mellett dokumentumgyűjteményt is tartalmaz. A politikai iratok közül kiemelkedik az 1940. október 27-én elfogadott *Brazzaville-i kiáltvány*, amelyben De Gaulle meghirdette a harc további folytatását, egyúttal létrehozta a Gyarmatbirodalmi Védelmi Tanácsot. Ez a szervezet irányította a Szabad Francia Erőket, illetve számos politikai ügyben is döntést hozott.

A monográfiát egy rövid életrajzi gyűjtemény teszi teljessé, amelyből megismerhetjük a korszakban szerepet játszó politikai és katonai személyek életútját. A könyv végén kiterjedt bibliográfia található, amelyben a témával és a korszakkal foglalkozó kurrens magyar, francia és angol szakirodalom szerepel. A kötetet személy- és földrajzinév-mutató zárja. Összességében elmondható, hogy Bene Krisztián monográfiája egy olyan témával foglalkozik, melyet sokáig ködösnek és ingoványosnak ítélték meg. A szerző tudományos, ugyanakkor könnyed stílusával vezeti végig az olvasókat De Gaulle 1940 utáni politikai tevékenységén – amely földrajzilag is széles teret fogott át: Új-Kaledóniától Szírián át Afrika sivatagjaiig –, bemutatva azt az utat, amelynek eredményeként 1945-ben Franciaország a győztesek között fejezte be a világháborút, s győztesként tekintenek rá a mai napig. A magyar történész tollából megismerheti az érdeklődő azt az időszakot is, amelyet sokan elhallgattak vagy az „ellenállás” vizionálásával írtak le.

Kiss Márton*

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskolájának doktorandusza (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.).